TÜRKİYE'DE POLİTİKA YAPMA TARZI

Dışlama Süreçleri

Editörler
Gülbeyaz KARAKUŞ
Gülçin TUNÇ

ekin

DIŞLANMA, MEKÂN ve SİYASAL ALAN ARASINDAKİ İLİŞKİ: FRANSIZ BANLİYÖLERİ ve İSTANBUL'UN VAROŞLARI

Mustafa POYRAZ

Giriş

Her bireyin, diğer bireylerle oluşturduğu ve onun toplum içerisinde kalmasını sağlayan çok çeşitli ve karmaşık tutunma bağlarının olduğunu biliyoruz. "İçerde olmak" kavramı, bu bağların bireyin topluma tutunmasını ne kadar sağladığıyla yakından ilgilidir. Topluma tutunmanın mekâna tutunmayla yakın bir ilişkisinin olduğu, mekâna tutunamadan topluma tutunmanın mümkün olmadığı da bilinmektedir. Bireylerin kendi aralarındaki geleneksel bağların, kapitalist ilişkiler çerçevesinde bambaşka bir biçime büründüğü ve topluma tutunma dinamiklerinin tamamen dönüştüğü, başta Karl Marx olmak üzere çok farklı düşünürler tarafından ortaya konmuştur. Geleneksel toplumların kapsayıcı, kontrol edici, dayanışmacı ve koruyucu yapısının, demokratik toplumlarda daha özgürlükçü ve eşitlikçi bir içerik kazandığını ama bunun yanında da bireyler arasındaki dayanışma bağlarının zayıflayarak dışlanma mekanizmasına daha uygun bir zemin yarattığını Alexis de Tocqueville (1986) 19. yüzyılın ilk yarısında açıklamıştı.

Kapitalizmin getirdiği emek gücü pazarı ve ücretli hâle gelme süreci, şehirlerde birbirine yabancı çok sayıda insanı bir araya getirirken, aynı zamanda, eski tip dayanışma bağlarını da köklü bir şekilde dönüştürdü. Bireylerin özgürlük alanlarını genişleten yeni bağların, geleneksel bağların yıkıntıları arasında

kendisine yer açması ve bireyleri farklı bir ilişki çerçevesinde bir araya getirmeye başlaması, toplumsal çözülmenin önlenmesi açısından oldukça önemlidir. İşçi sınıfının gündelik hayat içerisinde, var olma mücadelesi çerçevesinde oluşturduğu dayanışma dinamikleri, tek başına şehir mekânlarına atılmış bireyleri yeniden toplumsal ilişkiler ağı içerisine çekerek farklı bir var olma hâli yaratıyordu. Her ne kadar sınıf çatışmaları ve dayanışmaları bağlamında oluşan toplumsal dengeler veya dengesizlikler, sonunda, iyi kötü, her bireyin, şu veya bu şekilde, yaşamını diğerleriyle birlikte devam ettirebileceği bir ortamı sağlasa da toplum dışına itilme tehlikesi bütün gücüyle var olmaya devam etmiştir. Toplumsal mücadelelerin her dönemde üzerinde yoğunlaştığı konu da zaten, toplum içerisinde ortaya çıkan ötekileştirici, dışlayıcı ve baskıcı eğilimlere karşı toplumcu, eşitlikçi ve özgürlükçü bir yaklaşımı öne çıkarmak değil midir?

Toplumsal ilişkilerin ürettiği farklı mekanizmalar, bir yandan dışlananları yeniden içeriye almak için uğraşırken, bir yandan da onları belli mekânlarda biriktirerek toplumun genel işleyişinin dışında tutmanın yollarını aramaktadır. Sosyal politikalar üzerine olan tartışmaların odağında da toplumun dışına doğru itilen bireylerle içerde olanlar arasındaki ilişkinin düzenlenmesi konusu vardır. Çoğu değerlendirmelerde, dışlanma olgusu göçmenlik sorununun sonuçlarından biriymiş gibi ele alınarak, sorunun sınıfsal boyutu göz ardı edilmekte ve böylece bütün toplumsal sorunların kaynağı olarak göçmenleri göstermenin yolu açılmaktadır. Bu yaklaşım kaçınılmaz olarak, sistemin kendi sınıfsal çelişkilerini ve eşitsizliğe dayanan yapısını tartışma alanından uzaklaştırarak etnik ve kültürel alandaki farklılıkları öne çıkarmaktadır.

Bu çalışma çerçevesinde, son 20-30 yıldır giderek öne çıkan yeni sosyo-mekânsal dışlama dinamikleri üzerinde durulacaktır. Fransız banliyöleri üzerine uzun bir dönemdir yaptığım çalışmalar ve gözlemlerle İstanbul'un kenar mahallelerinde ortaya çıkan yeni dinamikleri karşılaştırarak,

dışlanma sürecinin nasıl aynı anda mekânsal, etnik, sınıfsal ve siyasal boyutları karmaşık bir biçimde bünyesinde taşıdığını göstermeye çalışacağım. Genel olarak, yapılan çoğu çalışmada, dışlanma olgusu incelenirken meselenin sosyo-ekonomik ve siyasal boyutları gözden kaçırıldığı ve konu sadece göçmenlik durumu veya bireylerin performansı bağlamında ele alındığından toplumu ideolojik olarak yönlendirmenin daha kolay hâle geldiğini de söyleyebiliriz. Toplumların içerisinde tutunmaya çalışan göçmenlerin etnik ve kültürel farklılıklarının öne çıkarılarak araçsallaştırılmaları ve toplumsal çelişkilerin odağı gibi sunulmaları hemen hemen bütün ülkelerde gözlenmektedir.

Mesela, banliyölerden bahsederken hep Arap kökenli veya Afrikalı vatandaşların belli mekânlarda bir arada toplanmaları ve onun getirdiği 'olumsuzluklar' öne çıkarılarak, onların aynı zamanda toplumun alt kesimini oluşturan bireyler oldukları ve dolayısıyla sınıfsal bir aidiyetinin de söz konusu olduğu gözden kaçırılmaktadır. Aynı şekilde, Almanya'daki Türkiyeliler ve Türkiye'deki Suriyeliler için de aynı yaklaşımın hâkim olduğunu görüyoruz. Böylece, olgunun sadece etnik boyutu üzerinde tartışıldığında siyasal eğilimlerin oluşumu da bu yönde şekillenmektedir. Bizzat tartışmanın öznesi olan kesimler de kendilerine atfedilen o sıfatı (Arap, Türk veya Suriyeli olmak) öne çıkararak ve hatta o çerçevede bir bakış tarzı oluşturarak, kendi dışlanmışlık hâllerine, sınıfsal pozisyonlarının dışında bir açıklama bulmuş oluyorlar. Göçmenlerle aşağı yukarı aynı koşulları paylaşan Fransız, Alman veya Türkiyeli yoksullar da kendi anlam silsilelerini oluştururken, başka yerden gelmiş olanı yani ötekini kendi durumlarını açıklayan sebep olarak görmeye eğilimli olduklarından, farklı siyasal çatışmaların kendilerini araçsallaştırmalarına müsaittirler. Burada söz konusu olan, çoklu bir aidiyet[1] alanında bulunan bireyi sadece sahip olduğu aidiyetlerden birine indirgeyerek, anlam oluşturma alanını

[1] Mustafa Poyraz, Aidiyet, *Göçmen ve Toplumsal Çeşitlilik* (Ütopya Yayınları, 2020).

daraltmaktır. Bu daralmış anlam üretme alanının, toplumsal ve siyasal olguları açıklamada ve yeni tahakküm biçimlerinin boy göstermesinde çok 'güçlü' argümanlara dönüştüğünü de unutmamak gerekir. Hepsinden önemlisi de yoksulların kendi sınıfsal pozisyonlarını sorgulamayı unutarak başka meşguliyet alanlarına yönlenmeleridir.

Toplumsal ve mekânsal dışlama sarmalı banliyölerde kendini nasıl yeniden üretiyor?

Şehir, bütün toplum kesimlerinin kendine şu veya bu şekilde bir yer bulduğu, bireylerin ve grupların bütün çeşitlilikleriyle içinde yer aldığı dokulardan oluşur. Bu, herkesin şehrin imkânlarından eşit bir şekilde faydalandığı anlamına gelmemektedir. Şehir aynı zamanda eşitsizlikleri ve sınıf çelişkilerini de barındıran, homojen olmayan karmaşık bir yapıdır. Şehrin dokusu bir yandan dışlayan öbür yandan da entegre eden, farklı olanları birbirine bağlayan bir karaktere sahiptir. Şehirler, sınıfları ve farklı kültürel eğilimlerin mekânlarını yeniden ürettiği gibi, onlara bir etkileşim ve mücadele alanı da açar. Kapitalizmin 19. yüzyılda ürettiği aşırı sefalet ortamında bile, şehirler yarattıkları ambiyansla işçilerin toplumsal bağlara tutunmalarına olanak sağlayabilmişti. Her ne kadar 'teneke şehir' (bidonville) diye adlandırılan yoksul işçi mahalleleri, mekânsal olarak zengin mahallelerinin dışına atılmış olsalar da işçiler, fabrikalarda, konut alanlarında ve şehrin ortak mekânlarında oluşturdukları dinamik bağlarla toplumsal yapının tam ortasında kalmayı başarabilmişlerdi. Emek gücünden başka hiçbir şeye sahip olmayan işçiler, oluşturdukları sınıfsal dayanışma bağlarıyla, yeniden ürettikleri ilişki ağlarıyla toplumsal yapının ve şehirlerin en dinamik ve dönüştürücü gücü olduklarını ortaya koymuşlardı.

Şehirlerin dışlayıcı ve bireyleri belli mekânlara hapsedici özelliğinin öne çıkışı Avrupa'da daha ziyade 1970'li yıllarda belirginleşmiştir. Fransa'da banliyöler, modern bir toplumda,

yeni yoksulların "sürgün yerleri",[2] toplumsal dokuyla olan bağların koparıldığı dışlama mekânları olarak yarım asırdır varlığını sürdürmektedir. Banliyö dediğimizde akla gelen, bir şehri çevreleyen toplu konutların yoğunlaştığı yerleşim yerleridir. Şunu hemen hatırlatalım ki, Fransız banliyölerinin tamamı bizim üzerinde durmaya çalıştığımız dışlanma mekânları olarak değerlendirilemez. Dışlanma mekânları olduğunu söylerken kastettiğimiz yerler, toplumun en yoksul kesimlerinin ve göçmenlerin barındığı ve önemli oranda zorunluluk içeren bir sosyo-mekânsal kümelenmenin/ ayrışmanın yaşandığı yerlerdir. Bir başka araştırmacı da bu mekânları tarif etmek için küme düşme anlamına gelen "relégation",[3] kavramını kullanıyor, yani küme düşenlerin mekânı. Banliyöleri oluşturan bir başka alan ise, orta sınıfın ve alt kesimin bir bölümünün yerleştiği Jacques Donzelot'nun [4] "périurbanisation" (çevre kentleşme) olarak adlandırdığı mekânlardır. İşin ilginç yanı, gündelik hayatın işleyişi bakımından çok farklı yaşam olanaklarını ve sosyal ilişki dinamiklerini barındıran ve farklı toplumsal kesimlere hitap eden bu iki mekânın yan yana oluşudur. Şehir merkezinden uzak olan banliyölerin bazıları ağırlıkla yabancıları, yoksul ve dışlanmışları barındırırken, diğerleri orta ve üst kesimlerin yaşadığı yerler olabiliyor. Burada, "toplumsal olanla mekânsalın kesiştiği",[5] kentsel ayrışmanın en somut hâlini görebiliyoruz.

Fransa'da yoksul banliyö mekânlarının oluşumuna baktığımızda ilginç bir ayrışma süreciyle karşılaşırız. Sosyal konutların yoğunlaştığı yoksul mahalleleri, 1960 ve 1970'li yıllarda, ilk kuruluş dönemlerinde kentleşme anlamında örnek bir deneyim olarak görülüyordu. Apartmanların genişliği, sıcak su ve ısıtma teşkilatının getirdiği konfor, orta sınıfları da bu mahallelere çekmişti. Ancak binaların yan yana dizilmesinden

---

2 François Dubet, Dider Lapeyronnie, *Les Quartiers d'Exil* (Edition du Seuil, 1992).
3 Jean-Marie Delarue, *Banlieues en Difficultés. La Relégation* (Syros, 1991).
4 Jacques Donzelot, *Quand la Ville se Défait, Quelle Politiques Face à la Crise des Banlieus* (Edition du Seuil, 2006).
5 Sema Erder, *Refah Toplumunda Getto* (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006).

öteye geçemeyen, sokakları bile olmayan bu yeni yerleşim yerleri, şehir dokusunu besleyecek diğer özellikleri yaratamadığından hızlı bir şekilde çekiciliğini kaybetti.

Çok çeşitli imkânlar sunan şehir atmosferinden uzak bir yaşam tarzını benimseyemeyen orta sınıf ve hatta alt sınıflardan gelen büyük bir kesim, durumu fark ederek hızlıca başka yerlere taşınmaya başladı. Başka yerlere taşınma imkânı olmayan en yoksul kesim ise zorunlu olarak şehir özelliği taşımayan bu mekânları benimsemek durumunda kaldı. Çekiciliğini kaybederek hızla terk edilmeye başlanan sosyal konutların yoğunlaştığı banliyö mahalleleri, kiraların çok daha uygun olmasından dolayı, Magripli ve Afrikalı göçmenlerin tercih ettiği yerleşim yerlerine dönüştüler. 1980 yıllarına doğru başlayan bu süreç 1990'lı yıllarda iyice tamamlanarak, şimdi karşımızda olan 'tehlikeli', zaman zaman ayaklanan banliyö olgusunu ortaya çıkarttı. Daha önceleri 'kızıl banliyöler' olarak bilinen, işçi sınıfının oturduğu[6] Paris çevresi, şimdi Müslüman göçmenlerin yoğunlaştığı, yoksul göçmenlerle Fransız yoksullarının yaşadığı 'tehlikeli' ve korku uyandıran alanlara dönüştüler.

Bahsettiğimiz mekânsal dışlanma olgusunun öne çıkmasında rol oynayan en önemli faktörlerden birisi de işsiz kalarak üretim sürecinden, onunla var olan bağlardan kopan "gereksiz"[7] bireylerin bir yığın hâline gelerek ayrı bir mekânda birikmeleridir. İşsiz kalarak sosyal konutların çoğunlukta olduğu banliyölere mahkûm olanların büyük bir çoğunluğunun göçmen kökenli bireyler olduğunu dikkate alırsak, ilk bakışta, banliyö sorununun kendini göçmen sorunu biçiminde gösterdiği görülür. Göçmenlerle aynı dışlanmış mekânlarda yaşayan Fransız yoksulları görmezden gelinerek, ayrıca, çok farklı ülkelerden gelen göçmenler yok sayılarak, sadece Magrip ve

[6] Oluşturdukları sendikal birlikler ve Fransız Komünist Partisi'yle olan sıkı bağları banliyölerde oturan işçileri toplumsal ve siyasal hayatın merkezine taşıyordu. Bir anlamda, mekânsal kopukluk siyasal bağlarla dengeleniyor ve dışlanma durumu ortaya çıkmıyordu.

[7] Robert Castelle, *Les Métamorphoses de la Question Sociale* (Fayard, 1995).

Afrika kökenlilerin öne çıkarılmasıyla yapılan değerlendirmeler toplumsal olguları kolaycı bir yolla açıklamanın önünü açmaktadır. Bütün toplumsal çelişkiler göçmenlerin oluşturduğu 'tehditler' üzerinden okunmaya başlandığında, elbette ulusun 'güvenliğini' öne çıkaran siyasal yapılanmaların politik alanı biçimlendirme kapasiteleri de artacaktır.

Mekânsal kopukluğun ötekileştirici yapısı

Farklı etnik aidiyetler ve sınıfsal pozisyonlar, dışlanmanın sürekli kendini yeniden üretmesi için uygun bir zemin oluşturmuşlardır. Ama şehrin ortak yaşam alanlarının ürettiği mekânsal bağlar, sosyal ilişkilerin de taşıyıcıları olarak, dışlanmanın kesin bir biçimde kendini göstermesini engelleme görevini üstlenerek, yıkılan köprülere şu veya bu şekilde tekrar işlev kazandırmaktadır. Dışlanma sürecinde asıl mesele, mekânsal bağların kopmasıyla ortaya çıkmaktadır. Yani topluma tutunmayı sağlayacak ilişkilere zemin sağlayan bir ortak mekânın kalmaması şeklinde kendini ifade eden bir durum.[8] Sınıfsal, etnik veya inançsal farklılıklar, mekânsal geçişkenliklerin olduğu koşullarda, ortak bir ilişki alanı oluşturarak aynı ağ içerisinde kendilerine bir şekilde yer bulabilmektedirler. Aynı dokunun bir parçası olma hissi, bir yandan ortak aidiyet duygusunu canlı tutarken, bir yandan da bu aidiyetten gelen güvenle siyasal alanı etkileme gücünü de artırmaktadır. Banliyölerdeki dışlanma meselesini incelerken öne çıkan konu da mekânsal kopmanın yarattığı ilişkisizlik hâli veya kopuşun ortaya çıkardığı yalnızlaşmadır.

Fransız banliyölerinde mekânsal kopuşu simgeleyen en önemli olgu, şehir merkezlerinin dışında oluşan yerleşim alanlarının, aynı zamanda şehir dokusu için hayatî önemde olan mekânsal geçişkenlik özelliklerine sahip olmamasıdır. Bir başka

[8] İşini ve evini kaybeden birisinin, başka bir tutunacak yeri olmadığı için sokağa düşmesi durumu gibi, geliri şehrin içinde oturmaya yetmeyenlerin kenarlara doğru itilmeleri de dışlanma sürecinin başka bir biçimidir.

deyişle, başta buluşma mekânları olmak üzere şehri şehir yapan çok farklı aktivitelerin kendini yeniden üretebileceği bizim de "ara mekânlar"[9] olarak ifade ettiğimiz alanların olmayışı, banliyöleri, sadece konutların bir arada olduğu, gündelik yaşamın zenginliklerini barındırmayan, bireylerin sosyalleşme ihtiyaçlarını karşılamayan, kendi içine kapalı, kopuk bir mekâna dönüştürüyor.

Somut bir örnek vermek gerekirse, sosyal konutların yoğunlaştığı bölgelerde kafe veya restoran gibi yerlerin yokluğu, küçük esnaflardan oluşan ilişkiler ağının bulunmayışı, insanları sadece özel mekânlarıyla baş başa bırakmaktadır. Buluşma yerlerinin olmayışı veya yetersizliği, toplu konutlardaki bireylerin kamusal alana dâhil olmasını engellediği gibi, sosyalleşmelerini de sadece özel mekânlara sıkıştırmaktadır. İnsanların aynı mekânda bulunma imkânı, sosyal pozisyonları veya inançları ne olursa olsun, karşılaşmaya ve dolayısıyla da ilişkiye alan açmaktadır. Aynı mekânda bulunabilmek için, her şeyden önce söz konusu ortak mekânın, bir uğrak yeri olarak mevcut olması gerekir. Kafeler, restoranlar, kültürel ve sportif aktivite alanları veya başka karşılaşma mekânları toplumsal ilişkilerin kendilerini ürettikleri ve yeniden ürettikleri yerler olarak ayrı bir önem arz eder. Çünkü farklı inançlardan, sınıflardan, düşüncelerden insanlar bu mekânlar aracılığıyla aralarında bir bağ kurarak, toplumsal ilişkileri yeniden ürettikleri gibi kendilerine bir aidiyet ve anlam alanı da yaratırlar. Banliyölerde gözlemlediğimiz durum, bunun tam karşıtı özellikler taşımaktadır. Başka sınıflardan veya gruplardan insanlarla karşılaşma imkânı bulamayan[10] (ki bunu işsiz olmalarından gelen imkânsızlığı da

[9] Mustafa Poyraz, "Şehrin Bağlayıcı ve harmanlayıcı gücü olarak ara mekanlar: İstanbul'un kenarları ve Paris'in banliyöleri üzerinden karşılaştırmalı bir bakış", *Philosophical Remarks on City and Right to the City* (Felsefede Kent ve Kent Hakkı), Ed. Özgüç Güven, M. Ertan Kardeş (İstanbul UniversityPress, 2021), 167-184.

[10] Bahsettiğimiz banliyölerde oturanlar, sınıfsal pozisyon olarak toplumun en alt kesimini oluşturduklarından, başka sınıftan olanlarla karşılaşma, etkileşimde bulunma imkânını kolay kolay bulamazlar. Zira, aynı mekânda, farklı olanların karşılaşma olasılığının çok sınırlı olması, banliyö yoksullarını kendi aidiyet alanlarına hapsediyor.

ekleyerek düşünmekte fayda var) bireylerin şehir özelliği taşımayan beton yığınları arasına terk edilmişlik hâlleri banliyölerdeki manzarayı başlı başına tarif etmeye yeterlidir.

İş hayatından ve onun etrafındaki ilişki ağlarından kopmuş 'gereksiz' bireylerin kendi aralarında oluşturmaya çalıştıkları yeni tutunma alanları ve aidiyet arayışları, başka bir dinamiğin de işareti olarak görülebilir. Örnek olarak, Müslümanların cami etrafında oluşturduğu yeni ilişki ağları, toplumsal dokunun genel özelliklerini veya çeşitliliğini barındırmaması anlamında, zaten var olan dışlanmışlık durumunu bir adım öteye taşıyarak ötekileşme veya ötekileştirme durumunu derinleştirmektedir. Sorun cami etrafında oluşan ilişki ağında değil, bu ilişki ağının toplumun bir kesimi için tek seçenek olarak ortaya çıkmasındadır. Çoğu zaman, dışlanan azınlıkların var olabilmek, hayatta kalabilmek için başvurdukları içe kapanma mekanizması, Fransız banliyölerinde yaşayan yoksul Müslüman göçmenlerin de benimsediği bir durum hâline gelmiştir.

Dikkate alınması gereken ikinci olgu ise iş hayatının oluşturduğu ilişki ağından kopan banliyö oturanlarının toplum içerisindeki hareket alanlarını kaybetmeleridir. Bilindiği gibi ücretliler toplumunda bireye hareket alanı açan en önemli iki unsur, bireyin aldığı ücret ve toplumun garanti ettiği güvencelerdir. İş yeriyle ev arasındaki hareketi sağlayan da farklı sosyal ve kültürel aktivitelere katılıma olanak tanıyan da bu iki faktördür. Orta sınıfın farklı toplumsal mekânlar arasında görece hareketli olmasının nedeni de gelir düzeyinin yüksek olmasından gelen korunaklı bir pozisyonda olmasıdır. Sosyal anlamda en hassas noktada olanlar ve şehrin dışına itilme tehlikesini en yakından hissedenler, yeterli ekonomik imkânlara sahip olmayan, güvencesiz bir pozisyonda olan yoksul göçmenlerdir. İşsiz kalmak, gelir sorununun da ötesinde, bireyin sosyalleşmesini sağlayan kültürel ve eğlence mekânlarından da kopmaktır. Bu kopmayı telafi edebilecek başka sosyalleşme

mekânlarının devreye girmediği durumlarda, bireyin kendi içine kapanma veya etnik grubu içerisine hapsolma sorunu önem kazanacaktır. İşinden ve şehir merkezinden koparak sosyal konutların yoğunlukta olduğu banliyölere yerleşmenin yol açtığı sosyal bağların zayıflama hâlini[11] telafi edecek başka ilişkiler ve mekânlar olmadığı için, bireylerin kendi etnik veya inançsal kimliğini öne çıkararak yeni anlam alanları oluşturmaya yönelmeleri hızlanmaktadır.

Banliyölerde, özel mekânları birbirine bağlayan ara mekânların kıtlığı, sosyal ilişkilerin bütün çeşitliliğiyle yeniden üretilmesini sorunlu hâle getirirken, insanları çok katlı binaların arasına sıkıştırarak toplumun canlı yapısından uzaklaştırmaktadır. Bu sıkışmışlık hâli aynı zamanda toplum dışına itilmişliğin kendini gösterme biçimlerinden birisidir. Konut alanlarından uzaklaşamamanın getirdiği izole olma hâlinin, birbirine benzeyen (sosyal ve kültürel özellikler bakımından) ve gündelik hayatı bir biçimde paylaşan bireyleri dışarıya kapalı bir alanda ayrı bir var olma arayışına zorlaması, sonuçta bir dışlanmışlık durumu olarak değerlendirilmelidir. Söz konusu olan, dışarda yeniden bir oyun kurma girişimidir. Çoğunlukla, mekânsal dışlanmışlık hâlinin; şiddet, uyuşturucu ticareti, etnik grup çatışmaları ve radikal inanç eğilimlerini oyun kurma girişimlerinin odağına çektiğini de söylemeden geçmeyelim. Yoksulluk, şiddet, kayıt dışı ekonomik faaliyetler ve etnik temelli örgütlenmeler sarmalına giren banliyö mekânlarının sürekli olarak 'tehlikeli bölge', 'sakıncalı yer' imajını besleyerek yeniden ürettiğini, bunun da dışlanma olgusunu kalıcılaştırdığını belirtmeliyiz.

[11] Elbette ki kendi etnik veya inançsal grubu içerisine kapanarak orada bir varlık alanı bulan bireylerin dar ve sıkı bir ilişki ağı olacaktır. Bizim kastettiğimiz durum bu grubun veya grupların toplumsal yapının diğer dinamiklerinin dışında kalması veya dışına itilmesidir.

Dışlanmanın başka bir yönü: Siyasal alandan kopuş

Kamusal alanın bireylere ortaklaşacakları bir zemin hazırladığını biliyoruz. Kamusal alanı besleyenin de farklılıkların karşılaşmasını, buluşmasını sağlayanın da ortak mekânlar olduğu tartışma götürmez bir olgudur. Farklı araştırmalarda ortaya koyduğumuz gibi, ara mekânlar özel mekânları birbirine bağlayarak sosyal ve siyasal ilişkilere alan açar. Bütün çeşitliliğiyle ara mekânlar kamusal alanın, siyasal alanın can damarlarıdır. Farklı mekânlar arasındaki geçişkenlik olmadan bireylerin ortak inisiyatifler oluşturmaları sorunlu hâle gelir. Banliyölerde ara mekânların kıtlığı ve merkezden kopukluk hâli hem kamusal alanın oluşmasını engelliyor hem de siyasal katılım alanını daraltıyor. Zaten iş yeriyle bağları kopmuş, kültürel alanlara girmekte zorlanan insanlar bir de siyasal alandan kopunca dışlanmanın koşulları iyice olgunlaşmaktadır. Banliyölerde siyasal partilerle olan bağların kopması bir bakıma merkezle kenarlar arasındaki etkileşimin de kopmasıdır. Çünkü buralarda yaşayan parti militanlarının[12] ve sempatizanlarının şehir merkeziyle olan ilişkileri, merkezdeki dili, davranış biçimlerini kenarlara taşır.

Hepimiz biliriz ki, herhangi bir parti adına çalışmaya başlayan birisi kendi 'kenar' kimliğinden sıyrılarak kamusal alanda kabul gören bir habitus sarmalına girer. Elbette ki bunda, siyasî militanların kültürel alanla kurdukları ilişkilerin de etkisi vardır. Nitekim Fransız banliyölerindeki siyasal örgütlenmelerin entelektüel dünyayla olan sıkı ilişkileri banliyöleri uzun bir dönem dışarıya itilmekten kurtarmıştı. 1980'li yıllardan itibaren banliyölerde yaşayanlarla, siyasal partiler ve kültürel alan arasındaki ilişki iyice zayıflayarak kopma noktasına gelince, topluma tutunmanın ana damarlarından birisi daha tıkanmış oldu. Şehrin sosyalleştirici ilişki ağlarından uzaklaşarak içine

[12] Burada militan kelimesini partilerde veya farklı derneklerde aktif görev alan ve dolayısıyla siyasal ve mekânsal alanlarda daha mobil hâle gelen kişileri tarif etmek için kullanıyoruz.

kapanan banliyöler, zamanla toplumun canlı dinamiklerinin dışında ayrı bir yaşam biçimi oluşturmuşlardır. Bazı sosyologlar bu durumu getto olarak adlandırırlarken,[13] bazıları da[14] ileri düzeyde marjinalleşmiş toplumsal mekânlar olarak görmektedir. Yoksul göçmenlerin ve Fransız yoksullarının birlikte yaşadıkları banliyöler tartışılırken öne çıkan en baskın iki kavram Müslümanlık ve şiddettir. Son yıllarda Müslümanlıkla terörizm arasında kurulan bağı, banliyölerdeki ilişkileri de büyük ölçüde yönlendirmektedir. Fransa'da siyasal kopmanın kendisini en belirgin bir şekilde gösterdiği yer de burasıdır. Siyasal alanın harmanladığı farklı sınıflar ve gruplar, etnik ve inanç temelli bir yaklaşımla ayrıştırılarak 'biz ve öteki', 'toplumu tehdit edenler ve toplumu savunanlar' şeklinde ortaya konan siyasal kamplaşmaya geniş bir alan açılmıştır.

2023 Avrupa Parlamentosu seçimlerinde, banliyölerle bağ kurmaya çalışan sol partilerin, 'İslamcı' olarak nitelendirilerek terörizmle iş birliği yapan güçler olarak muamele görmeleri de bu yaklaşımın açık bir dışavurumudur. 'Suç üreten yerler' ve 'İslâmcılık' etiketini boynunda taşıyan banliyöler, 'ötekinin' kol gezdiği 'tehlikeli' bölgeler olarak siyasal alanın belirleyici nesnesi olurken, özne hâline gelmemesi için elden gelen her şey yapılmaktadır. Bu noktada, banliyöleri topluma bağlamanın değil de dışarıya atılmışların, oldukları yerde, diğerlerine kamplaştırılmadan nasıl yönetileceğinin yollarının aranduğu tespitini yapmak abartılı olmaz sanıyorum.[15] 1980'li yıllardan itibaren geliştirilen banliyöleri tekrar şehre bağlama politikalarının (Politique de la ville) olumlu bir sonuç vermediği gibi iki taraf arasındaki mesafeyi daha da açmasının nedeni de

[13] Eric Maurin, *Le Ghettos français* (Seuil, 2004); Didier Lapeyronnie, *Ghetto urbain. Ségrégation, Violence, Pauvreté en France* (Robert Laffont, 2008).
[14] Loïc Wacquant, *Parias Urbains* (La Découverte, 2006).
[15] Dışlananların sayısı sürekli artarken, sistemin, dışlananları tekrar toplumsal yapıya kazandırma potansiyelini ortaya koyamaması ve bu konuda bir çözüm üretememesi günümüz toplumunun en önemli çelişkilerinden birisidir. En tehlikelisi de dışlanan kesimleri tekrar toplumsal yapının içine çekme dinamiklerinin zayıflamış oluşu ve hatta dışlanmışları oldukları mekânlarda tutarak yönetme anlayışının öne çıkmış olmasıdır.

banliyölerin terkedilmiş durumlarının kabullenilmiş olmasıdır. Zira, uygulamaya konan şehir politikaları, banliyö sakinlerine politik bir katılım alanı açmak yerine, devlet ve yerel yönetimlerin müdahaleleriyle marjinalleşmiş alanlardaki sorunları yerinde yönetmeye yaramıştır. Siyasal bir temsil alanı bulamayan banliyö yoksulları, kendine özgü geleneksel ve dini temelli dayanışma mekânları oluşturarak yeni bir aidiyet çerçevesi çizmeye çalışırlarken, kayıt dışı ekonominin ve mafya türü örgütlenmelerin hâkim hâle gelmesinin önüne geçememişlerdir.

Siyasi olarak temsil edilmeme ve dışlanmışlık duygusu, işsiz güçsüz ve sıkıntılı (galèrienne) banliyö gençliğini[16] topluma karşı güçlü bir kin duyma noktasına getirmiştir. Kendini 'sürgün' mekânlarına sıkışmış olarak hisseden ve siyasal anlamda bir çıkış yolu göremeyen banliyö gençliği, kolayca şiddet sarmalına sürüklenerek dışlanmışlık hâlini iyice keskinleştirmiştir. Dışlanmışlık durumunun yarattığı koşullarda oluşan yeni yaşam biçiminin ortaya çıkardığı var olma hâlinin sürekli ürettiği şiddet ve güvensizlik ortamı, aynı zamanda, göçmenleri toplum dışında tutmanın "haklı" bir gerekçesi olarak da sürekli kendini yeniden üretmektedir. Bu olgu banliyölerde yaşayanların siyasal alana katılımını engellediği gibi, göçmenlerin ve yoksulların sınıfsal tepkilerini demokratik bir çerçevede ortaya koymalarının önünü de kapatmaktadır.

Varoşların dışlanma konusundaki özgün durumu

İstanbul'un kenar mahalleleri, bir yandan şehir merkeziyle olan ilişkilerinin sıklığı, bir yandan da bizzat kendi bünyesinde oluşan zengin ilişki ağlarının yarattığı tutunma yerlerinin bolluğu bakımından Paris'in banliyölerinden ayrılmaktadır. Yukarda altını çizdiğimiz gibi, Fransız banliyölerinde dışlanma olgusunu yaratan en önemli faktör, banliyödeki yerleşim yerlerinin şehir

[16] François Dubet, *La Galère: Jeunes En Survie* (Fayard, 1987).

merkeziyle olan mekânsal bağlarının kopukluğu veya zayıflığıdır. Merkezle kenar arasındaki mesafenin olumsuz etkileri bir yana, ulaşım imkânlarının mobiliteyi kolaylaştıracak durumda olmayışı, banliyölerde yaşayan insanları ayrı bir dünyaya doğru itmektedir. Bu mekânsal kopukluğa bir de sosyal ve siyasal alanlara girişin zorlukları eklenince dışlanma durumu apayrı bir boyut kazanmaktadır.

Varoşlardaki dışlanma olgusunu ele alırken, banliyölerin saydığımız özellikleri, bize karşılaştırma yaparken önemli argümanlar sunmaktadır. Öncelikle şunu belirtelim ki, varoş olarak isimlendirdiğimiz İstanbul'un yoksul kenar mahalleleri, sınıfsal pozisyon açısından baktığımız zaman Fransız banliyöleriyle birçok bakımdan benzerlik göstermektedir. Hem Fransız banliyölerinde hem de İstanbul'un kenar mahallelerinde oturanların büyük bir çoğunluğu toplumun en yoksul kesimine aittir. Ayrıca, sözünü ettiğimiz mahalleler, yoksul göçmenlerin de en çok biriktiği yerlerdir. Bir başka benzerlik ise her iki tarafta da mahalle halkının büyük bir çoğunluğunun hâlâ, kırsal kökenden gelen alışkanlıklardan ve davranış biçimlerinden sıyrılarak şehirli gibi düşünme[17] ve davranma alışkanlıklarını edinememiş oluşudur.

Bu benzerliklerin yanında, birçok bakımdan Fransız banliyöleriyle İstanbul'un varoşlarının çok değişik özellikler taşıdığını da gözlemliyoruz. Sınıfsal pozisyondan gelen dışlanma olgusunun mekânsal dışlanmayla birlikte çok farklı bir boyut kazandığını düşünürsek bu farklılığı daha net olarak görebiliriz. Paris banliyölerinde gözlemlediğimiz, yoksulların, işsizlerin ve göçmenlerin şehirden kopuk bölgelere itilerek, orada ayrı bir sosyal dünyanın kurulmuş olmasıdır. Bu durum, sınıfsal dışlanmanın yanında mekânsal olarak da farklı kesimlerin birbirleriyle kurabileceği etkileşimlerin ortadan kaldırıldığına işaret etmektedir. Gençlerle ve banliyölerdeki mahalle halkıyla

[17] Georg Simmel, "Metropol ve zihinsel yaşam" içinden Max Weber, Georg Simmel, Ferdinand Tönnies, Don Martindale, *Şehir ve Cemiyet* (İz yayıncılık, 2005).

yaptığımız görüşmeler ve yerinde gözlemler bu kırılmayı doğrulamaktadır. Buralarda en önemli sorun toplumun içerisine girip orada bir yer sahibi olamamaktır.

İstanbul'un varoşlarındaki mekânsal kırılmanın, insanları şehrin ve toplumun tamamen dışına itecek bir dereceye henüz ulaşmadığını söyleyebiliriz. Evet, orta ve üst kesimle alt kesimlerin oturdukları mahalleler ayrışmıştır[18] ama bu farklı mekânlar arasındaki geçişkenliklerin hâlâ güçlü bir şekilde korunuyor olması mutlak bir dışlanma olgusunun önüne geçmektedir. Hem ulaşım olanaklarının çeşitliliği hem de kenar mahallelerde oluşan güçlü merkezler, mekânsal-sosyal bağların yeniden üretilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Kişiler ne kadar yoksul olurlarsa olsunlar toplumun farklı kesimlerinden gelen insanlarla karşılaşma imkânlarını hâlâ koruyabilmektedirler. Bu durumun devamını sağlayan en önemli etken, ticarî mekânları da kapsayan ara mekânların şehir özelliklerini yeniden üretme kapasitesini kaybetmemiş olmasıdır.

Gündelik hayatın dar bir alana sıkışıp kalmaması bakımından olduğu kadar, bireylerin dış dünyayla olan ilişkilerinin devamı açısından da bahsettiğimiz ara mekânlar göz ardı edilemeyecek bir öneme sahiptirler. Kafe, restoran ve diğer ticarî yerler, bir yandan kişilere buluşma imkânı yaratırlarken bir yandan da onlara kendilerini ifade etme ve tanınma olanağı sağlamaktadır. Sosyal bağlarla mekânsal bağlar arasında girift bir ilişki olduğunu dikkate alırsak ve dışlanmanın da bu bağların zayıflamasından veya kopmasından kaynaklandığını düşünürsek, İstanbul'un varoşlarındaki ara mekânların dışlanmayı engellemede ne kadar önemli bir rol oynadığını rahatlıkla kavrayabiliriz. Kenar mahallelerin merkeze canlı sokaklarla bağlı oluşu, her ne kadar yoksul kesime ait bireylerin kenarlara doğru itilmelerini engellemiyorsa da en azından

[18] Hatice Kurtuluş, *İstanbul'da Kentsel Ayrışma* (Bağlam Yayınları, 2005).

onların toplumsal ilişkilerin çeşitliliği içinde kalmasını sağlamaktadır.

Göçmenlerle şehir arasındaki ilişki düşünüldüğünde de Fransız banliyöleriyle İstanbul'un kenarları arasındaki farklılık hemen göze çarpmaktadır. Kenar mahallelerin de kendi merkezlerini ve ara mekânlarını yaratmış olması İstanbul'daki göçmenlerin topluma tutunma yerlerini çoğaltmaktadır. Ticarî mekânlarla kurulan gündelik enformel ilişkiler göçmenlere, çok zor koşullarda da olsa, bir iş ve gelir kapısı açabiliyor. Yine aynı ilişkilerin ev bulma konusunda da önemli kolaylıklar sağladığını biliyoruz. Esenler'de süt ürünleri îmal eden bir iş yerinde çalışan Özbek kökenli birkaç göçmenle yaptığımız görüşmeler, ticarî herhangi bir yerle kurulan ilişkinin topluma tutunmada ne kadar önemli olduğuna dair önemli bilgiler vermektedir. Otuz sekiz yaşındaki Muhammad Yusuf'un anlattıkları bu konuda önemli ipuçları vermektedir:

"Dükkâna bir tatlı almaya gitmiştim, orada sütle ve tatlıyla çok ilgili olduğumu ve iş aradığımı söyledim. Biraz Türkçe bilmem işi kolaylaştırdı. Patron da orada çay içiyordu, konuyla ilgilenince ben de derdimi anlatma fırsatı buldum ve beni işe aldı. Üç yıldır çalışıyorum, arkadaşlardan ve akrabalardan bazıları da aynı yerde daha sonra çalışmaya başladı. Tabii patron baktı ki ciddi çalışıyorum, öbürlerine de bir yol açılmış oldu. Evi de patronun yardımıyla buldum ve kendime bir düzen kurdum".

Suriyeli göçmenlerle yaptığımız görüşmelerde de bağlantıya imkân verecek mekânların önemi ortaya çıkmaktadır. Elbette ticarî yerlerin çalışma sistemlerinin kayıt dışı durumları da içermesi, mutlak bir imkânsızlık içerisinde bulunan göçmen için bir 'çare', tutunma alanı hâline gelebiliyor. Ayrıca, bu durumu kabullenmekten başka bir seçeneği olmayan göçmenin koşulların ağırlığına itiraz etmesi de beklenemez. Sonuçta en altta olmayı gönüllü olarak kabul ederek toplumsal ilişkiler ağına dâhil olan göçmen, maharetini ve yaratıcılığını

göstererek bu durumdan çıkmanın yollarını keşfetme sürecine doğru ilerler. Biz bu durumu, Fransa'ya kaçak yollardan giden Türkiyelilerin yerleşme süreçlerinde de gördük. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, yoksul ve yabancı olmaktan gelen çaresizliğin sonucu olarak en kötü koşulları kabul etmek durumunda kalmakla, toplumla ilişkiye girebilecek karşılaşma mekânlarının bulunmadığı bölgelerde yaşamak arasındaki farklılıktır. Banliyölerde yaşanan tam da bu durumdur. Yani oralara itilen insanların büyük bir çoğunluğu için kendi potansiyelini ortaya koyabileceği (bu aşırı sömürüyü göze alma pahasına bile olsa)[19] bir ilişki ağını yakalamaları oldukça zorlaşmaktadır. Bu da dışlanma durumunu pekiştiren en önemli faktörlerden birisidir.

Dışlanmayı güçlendiren bir başka faktör ise siyasal alandan kopuştur. Mekânlar arasındaki geçişkenlik durumu bireyin mobilitesini artırdığı gibi, mekânsal kopukluktan doğan dışlanma sürecini telafi edebilecek veya yavaşlatacak başka bağları da güçlendirmektedir.[20] Siyasal parti militanları ile kentin çeperlerinde oturan bireyler arasında kurulan ilişkilerin önemi de bu noktada ortaya çıkmaktadır. Mesela, aşağı yukarı bütün siyasal parti veya örgütlerin varoşlarda güçlü ilişkilerinin olması, merkezle kenarlar arasındaki hareketliliği ve birçok anlamda akışkanlığı önemli ölçüde artırmaktadır. Zira, kenar mahallelerdeki parti militanları kendi örgütlenme mekanizmaları içerisinde, yaptıkları toplantılarla, seminerlerle ve merkeze doğru gidiş-gelişleriyle farkından olmadan kenar mahalleleri toplumsal yapıya bağlamaktadırlar. Söz konusu olan sadece kenarla merkez arasında gelişen fiziksel yer değiştirme değildir; parti

---

19 Bir bakıma dışlanma, aşırı sömürü koşullarına maruz kalmaktan daha ağır bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü sömürülme pahasına da olsa sosyal olarak var olma imkânlarını da ortadan kaldırmaktadır.

20 Mesela esnafların sürekli ticaretle uğraşan başka bireylerle kontak hâlinde olması, kendiliğinden bir ilişki zincirinin ve dolayısıyla etkileşim alanının oluşmasına yol açar. Bunun, kenarlarla merkezi birbirine bağlamada ve dolayısıyla mekânsal kopuklukları önlemede önemli bir etken olduğu unutulmamalıdır.

militanlarının hareketiyle birlikte sosyal, kültürel ve ekonomik sermaye de merkezden kenarlara doğru hareketlenmektedir.

İstanbul'un varoşlarında çok güçlü bir şekilde kendini ortaya koyan bu durum, Fransa banliyölerinde gözlenmemektedir. Başka bir şekilde söylersek, 1980'li yıllardan beri iyice belirginleşen siyasal kopuş, mekânsal kopuşla bir araya gelince, dışlanma olgusu kendine çok verimli bir alan bulmaktadır. Siyasal alana katılma imkânı bulamayan veya imkânı kullanmak için yeterli donanıma sahip olmayan yoksullar ve yabancılar, şehrin dışında kendilerine yeni bir sığınak aramaktadırlar. İçe kapanmayı getiren bu durum, bir yandan kenarlarda yeni davranış biçimlerinin, normların oluşmasına yol açarken, diğer yandan da kenardakiler, siyaset alanının üzerinde biçimlendiği yeni bir toplumsal varoluş hâlini temsil eder hâle gelmektedir. Fransız milliyetçilerinin beslendiği alan, banliyölerde biriken yoksullar ve yabancıların oluşturduğu 'tehlikedir'. Türkiye'de de yabancıların yoğun olduğu mahallelere bakış açısı bu yönde hızla ilerlemektedir. Ancak, Türkiye metropollerindeki kentleşme deneyiminde enformel alanların hâlâ güçlü bir şekilde varlığını koruyor olması da mekânsal zincirlenmenin devamlılığının sağlanmasında ve getto olgusunun şimdilik öne çıkmamasında önemli bir etkendir.

Sonuç

Modernleşmeyle birlikte hız kazanan bireyselleşme süreci, eş zamanlı olarak insanlar arasındaki résonance'ı[21] azaltırken, dışlanma olgusunu öne çıkarmıştır. Geleneksel toplumlarda ve hatta kapitalizmin yerleşme dönemlerinde bile, toplumun bireyleri kendisine bağlama kapasitesindeki canlılık, bireylerin toplum dışına atılmasının önüne geçebiliyordu. Kapitalizmin en ağır sömürü koşullarında bile, işçi dayanışmaları, entelektüel dünyayla işçi sınıfı arasındaki yakınlaşma dinamikleri ve

[21] Hartmut Rosa, *Résonance* (Edition la Découverte, 2018).

mekânsal kopukluğun zayıflığı, yoksulları toplumsal ilişkilerin dışına atmanın önüne geçebiliyordu. Son elli yıldır Batı'da yaşanan toplumsal dönüşüm süreci, bir yandan sermayenin dolaşım hızını görülmedik boyutlara taşırken bir yandan da insanların gündelik hayattaki mobilitelerini ve mekânsal yer değiştirmelerini adeta kural boyutuna yükseltmiştir. Sermayenin merkezine doğru akışkan hâle gelen göç olgusu, sadece toplumun refah olarak görülen parlak yüzünü sağlamakla kalmadı, aynı zamanda, sefaleti de belli mekânlarda biriktirerek 'gereksiz', artık işe yaramayan insanları toplumsal ilişkilerin dışına doğru iteledi. Fransız banliyölerinde gözlemlediğimiz sosyal ve mekânsal dışlama bu durumun en somut örneklerindendir.

Makale boyunca üzerinde durmaya çalıştığımız asıl mesele yoksulların bir kesiminin artık toplumsal ilişkilerin içeresinde kendisine bir yer bulamayarak pek çok bakımdan toplumun ve kentlerin dışına itilmeleridir. Son döneme kadar, varlıklı sınıflar, yoksulları kendi mekânsal alanlarının uzağına, sürgün yerlerine göndermiyorlardı, gönderme gereği duymuyorlardı. Bundan böyle, toplum içerisindeki yarılmanın ulaştığı boyutlar, zenginlerin kendi aralarında yarattıkları gettoların[22] ihtiyaçları, yoksulların bir bölümünü ve göçmenleri ayrı mekânlara doğru hareketlendirmektedir. İstanbul'un varoşlarına yönelen kentsel dönüşüm projeleri aracılığıyla hızlandırılan bu hareketliliği net olarak görebiliyoruz, ancak bir yandan sermayenin yoğunlaşma düzeyi, öte yandan şehir ilişkilerinin yarattığı canlı bağların hâlâ ayakta oluşu, farklı sınıfların yerleşim bölgeleri arasında mutlak bir sınırın çekilmesini en azından şimdilik engellemektedir.

[22] Michel Pinçon, ve Monique Pinçon-Charlo, *Les Ghettos du Gotha. Comment la Bourgeoisie Défend Ses Espaces* (Le Seuil, 2007).

Kaynakça

Castelle, Robert. *Les Métamorphoses de la Questionsociale*, Fayard, 1995.

Delarue, Jean-Marie. *Banlieues en Difficultés. La Relégation*. Syros, 1991.

Dubet, François et Lapeyronnie, Didier. *Les Quartiers d'Exil*. Edition du Seuil, 1992.

Dubet, François. *La galère : jeunes en survie*. Fayard, 1987.

Donzelot, Jacques. *Quand la Ville se Défait, Quelle Politiques Face à la Crise des Banlieus*. Edition du Seuil, 2006.

Ender, Sema. *Refah toplumunda getto*. İstanbul Bilgi üniversitesi yayınları, 2006.

Kurtuluş, Hatice. *İstanbul'da kentsel ayrışma*. Bağlam yayınları, 2005.

Lapeyronnie, Didier. *Ghetto urbain. Ségrégation, violence, pauvreté en France*. Robert Laffont, 2008.

Lefebvre, Henri. *Le droit à la ville*. Edition Anthropos, 1972.

Maurin, Eric. *Le Ghettos français*. Seuil, 2004.

Pinçon, Michel ve Pinçon-Charlo, Monique. *Les Ghettos du Gotha. Comment la bourgeoisie défend ses espaces*. Le Seuil, 2007.

Poyraz, Mustafa. *Aidiyet, göçmen ve toplumsal çeşitlilik*. Ütopya yayınları, 2020.

Poyraz, Mustafa. "Şehrin Bağlayıcı ve harmanlayıcı gücü olarak ara mekanlar: İstanbul'un kenarları ve Paris'in banliyöleri üzerinden karşılaştırmalı bir bakış", Philosophical remarks on city and right to the city (Felsefede kent ve kent hakkı), Ed.: Özgüç Güven, M. Ertan Kardeş, İstanbul University press, 2021, ss. 167-184, 2021.

Rosa, Hartmut. *Résonance*, Edition la Découverte, 2018.

Simmel Georg. "Metropol ve zihinsel yaşam" içinden Max Weber, Georg Simmel, Ferdinand Tönnies, Don Martindale, Şehir ve cemiyet, İz yayıncılık, 2005.

Tocqueville, Alexis de. *De la Démocratie en Amérique*. Tome 1, Gallimard, 1986.

Wacquant, Loic. *Parias urbains*. La Découverte, 2006.